

SARNYAI CSABA MÁTÉ:*
Az erdélyi világi katolikusok helyzetértékelése
az impériumváltás után (1921)¹

Abstract

The Transylvanian secular Catholics' evaluation of the situation after the change of empire (1921)

As a response to the Rumanian concordat proposal, the Transylvanian Catholics turned to the Holy See with a memorandum in 1921. They disagreed with the concordat in many respects, therefore, they turned to the Pope. In their memorandum they revealed the state of the Transylvanian Catholic Church and community. We wish to present and analyse this document, and thus give you an insight into the impacts of the conditions which were slowly becoming stable after the change of empire on the life and religious and church days of the Transylvanian Hungarian Catholics. Finally, in our study we briefly sum up what has been realized in practice and what has been left unaccomplished from the efforts and demands expressed in the memorandum.

1. Bevezetés

A román konkordátum-javaslatra válaszul az erdélyi katolikusok memorandumban fordultak a Szentszékhez 1921-ben. Számos ponton nem értettek azzal egyet, ezért fordultak a pápához. Memorandumukban feltárták az erdélyi katolikus egyház és közösség állapotát. Ezt a dokumentumot kívánjuk bemutatni, elemezni, ezáltal némileg képet adni az impériumváltás után lassan stabilizálódó viszonyoknak az erdélyi magyar katolikusok életére, vallási, egyházi mindennapjaira tett hatásairól. Végül kitekintésünkben röviden áttekintjük mi valósult meg a gyakorlatban, illetve inkább maradt csupán papíron a Memorandumban megfogalmazott törekvésekből és igényekből.

2. A memorandum

Maga a memorandum három jól elkülöníthető részből áll.² Az első a Szentatyá, XV. Benedek, korban szokásos megszólítása. A számunkra igazán lényeges szakasz a második. Ezen belül nyolc pontban foglalják össze a levél írói kéréseit és azok indoklását. Végül a befejezésben, az illő záró formula előtt, még egyszer összegzik az egyházakat veszélyeztető állami törekvéseket.

A dokumentum elején a szerzők elismerik, hogy a Szentatyát nem csak egy egyházmege, hanem az egész világegyház gondjai terhelik, különösen igaz ez a világegés utáni viszonyok közepette. Ugyanakkor bíznak abban, hogy kérésük meghallgatásra talál. Hisz hazájuk Magyarország, és különösen Erdély, neve a történelemben összeforrott a nyugati kereszténység és civilizáció védelmével.

A kifejtés első pontjában a magyar történelem és a pápák kapcsolatát tárták fel. A sort IX. Gergellyel kezdik, aki 1241-ben a tatár támadás idején az egész keresztény világot támogatásra szólította. Nagy Lajos a környező országok eretnekei ellen vette fel a harcot.

* Egyetemi docens, PhD – Károli Gáspár Református Egyetem.

A XV. század pápai is rendszeresen segítették a Hunyadiak török ellenes harcait. A török időkben sem apadt el a pápai támogatás. Különösen így volt ez Buda visszafoglalása és a török kiűzése kapcsán. Erdélyben VIII. Kelemen pedig sok anyagi áldozatot hozott. Külön megemlékeznek Malaspina pápai nuncius tevékenységéről Vitéz Mihály havasalföldi vajda 1599-es támadása idején. A történelmi példák alapján bíznak abban, hogy most se hagyja magára Erdély katolikus népét az egyház.

A memorandum második pontjában a világháború utáni „szörnyű időköt” mutatják be. Mindenek előtt azt sérelmezik, hogy Wilson, amerikai elnök, 1918-ban közzétett 14 pontját nem tartják be. Különösen vonatkozik ez azokra a részekre, amelyekben azt taglalja, hogy a háború alatt felmerült területi kérdéseket az ott élő lakosság javára, és nem kizárólag a győztes felek érdekében kell megoldani. Erdélybe román csapatok vonultak be, és a nagyszebeni Román Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) vette át a hatalmat. Ez a testület megpróbálta a Szentszék és a magyar egyházmegyéket érintkezését meggátolni. Megemlíti, hogy Majláth Gusztáv Károly püspököt a román hatóságok rendszeresen zaklatták, letartóztatták, illetve számos papját is bebörtönözték. A forrás szerint vád és ítélet nélkül a hívek ezreit hurcolták el, sokakat halálra botoztak vagy agyonlőttek. Az erdélyi egyházi vezetők óvást is emeltek a jogtalanságok miatt a nagyszebeni Kormányzótanácsnál. Hiába hivatkoztak az 1918. december 1-jén tartott gyulafehérvári román népgyűlés döntéseire. A határozatok III. szakaszának 1. és 2. és 4. pontja a következőt mondta ki: *„1. Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebléből választott egyének által. 2. Egyenlő jog és teljes autonóm felekezeti szabadság az állam összes felekezetei számára. 4. Korlátlan sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadság; minden emberi gondolat szabad terjesztése”*³

Az erdélyiekben némi remény támadt, amikor 1919. december 9-én Párizsban a szövetséges hatalmak és Románia kisebbségi egyezményt kötött, amely a Magyarországtól elszakított egyházak helyzetét is élhetőbbé tette volna. „Minden román állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbözőség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi. Vallási, hitbéli vagy felekezeti különbség a polgári és politikai jogok élvezete, így nevezetesen: nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyerése vagy a különféle foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében egyetlen román állampolgárra sem lehet hátrányos.”⁴ – áll a dokumentumban. Ezeket a cikkelyeket a román közigazgatás tudatosan nem tartja be.

A román kormány konkordátumot készül kötni a Szentszékkel. Ez jelentősen befolyásolná a főként magyar ajkú erdélyi katolikusság helyzetét. Ez a szándék és a szerződéstervezet az érintettek tudomására jutott. A benne foglaltak azonban kevéssé találkoznak a memorandum aláírói által képviseltek valódi érdekeivel. Éppen azért fordulnak Krisztus földi helytartójához, hogy hallja meg hangjukat, és fontolja meg javaslatukat.

A harmadik pontban arra térnek ki, hogy hogyan kívánja a román hatalom a fennhatósága alatt álló területeken a katolikus egyház szervezetét átalakítani. A bukaresti latin érsekség alá tartozna a jászvásári és a czernowitzi püspökség. A nagyváradi püspökséget megszüntetnék, a hívek a csanádi püspökség fennhatósága alá kerülnének. A szatmári püspökséget szintúgy fel akarják számolni a juris dictioja alá tartozókat pedig az erdélyi egyházmegyéhez csatolnának. A csanádi és az erdélyi egyházmegyéket kivennék a kalocsai érseki egyháztartományából.

Az erdélyi katolikusok tudják, hogy az egyházkormányzati rendezésben egyházbírói okokból nem lehet döntő szavuk, de az őket érintő új egyházi rendezés ellen fel emelik a szavukat. Sérelmezik, hogy több százéves egyházi szervezetet készül felrúgni az új hatalom. Már az is sokat árthatna, hogy a csanádi és az erdélyi egyházmegye elkerül a kalocsai érseki tartományból, hiszen annak bírósága pártatlan fórumot jelentett a híveknek. A legfőbb panaszuk azonban a nagyváradi és a szatmári püspökség megszüntetése. E két egyházmegye nagy múltra tekint vissza, az előbbit Szent László alapította 1080-ban, a máso-

dikat pedig 1804-ben hozták létre. Nem csupán a történelmi múlt okán tiltakoznak ez ellen a javaslat ellen, hanem az egyházi adminisztráció nehézkessé válása miatt is. Magyar területről több mint egymillió katolikus került Romániához, ők nagy területen szétszórva élnek. A tervezet szerint a sok hívőt csak két püspök kormányozná. Ez szemben állna a Szentszék 343. kánonjában előírtakkal, amely az adminisztráció egyszerűsítése és a vizitációk hatékonysága érdekében megosztja a túlságosan népes egyházmegyéket.

A memorandum írói szerint az eredeti állapotok fenntartására azért is szükség lenne, mivel a katolikusok száma egyre jobban fog nőni, hiába is próbálja majd ezt megakadályozni a román hatalom. Sérelmesnek tartják azt is, hogy amíg a két fent említett püspökség megszűnik, addig Szuczavában a kevés bukovinai ruthén hívő számára egy ruthén püspökséget alapítanak, míg Bukarestben görög katolikus érsekséget állítanak fel, annak ellenére, hogy a fennhatósága alá tartozó hívek a Kárpátokon innen élnek is. Ugyanakkor azt is jelzik a római katolikus hívők, hogy mivel magyar és cseh uralom alá is esik a két említett egyházmegye területe, így Románia egyedül nem jogosult egyoldalú szerződést kötni ezekre vonatkozólag Rómával.

A következő pontban a püspökválasztás módjának tervezett megváltoztatása ellen tiltakoznak. A görög katolikus szertartású főpapokat az illetékes egyházmegyei zsinat választaná, a Szentszéknek csak a megerősítés maradna. A XVII. századtól az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltése a Római Katolikus Status, a római katolikus autonómia közreműködésével történt. Az autonómia jelöltjei voltak például: Antalfi János vagy Rudnay Sándor. Az adott pillanatban a főkegyúri jog nem gyakoroltatik, ezért nemcsak az erdélyi püspökség autonómiájának kellene újraélednie, hanem a többi romániai katolikus egyházmegye tervbe vett autonómiájának jogai között is szerepeltetni kell a püspökjelölés jogát. „Méltányosnak úgy találnák, hogy a püspökjelölést, az arra alkalmas egyházmegyei bizottságok, melyek a papság és a laikusok 24 tagú állandó testületéből állnak, abszolút szótöbbséggel hármas kandidáció formájában ejtsék meg az Apostoli Szentszék előtt.”⁵

Így a katolikus hívek nem vesztik el azt jogukat, hogy főpásztorukat ők javasolják Románának. Hiszen az érintettek tudják a legjobban, kik lennének a legalkalmasabbak az egyházmegye vezetésére, kik ismerik legjobban a nyelvüket, szükségleteiket. Megemlítik a memorandum szerzői, hogy nem szeretnének olyan helyzetbe kerülni, mint Moldvában és Havasalföldön élő katolikus hitsorsosaik, akiknek 80%-a magyar ugyan, de már olyan főpásztoruk van, aki magyarul sem tud, elrománosították a templomaikat, számuk pedig egyre jobban fogy.

Az ötödik pontban a katolikus egyházi és alapítványi birtokok kisajátításáról esik szó. A román konkordátum javaslat szerint a katolikus egyház és annak módosabb hívei lényegében földönfutóvá válnának. Már korábban, 1918-ban román forradalmárok fosztogatták az egyházi és alapítványi birtokokat. 1919-től pedig az egyházi, alapítványi és földesúri ingatlanokat csekély összegekért, holdankét 10–80 koronáért kényszerbérletek céljaira parcelálták fel. Ezekhez azonban római katolikus magyarok nem juthattak hozzá csak többségében ortodox románok. Az új, 1921-es agrártörvény szerint pedig holdankét 300–500 leiről szóló 5%-kal kamatozó hitellevelet kap a birtokos, ami a drágaság miatt igen kevés, megélni lehetetlen belőle. Ez az írók szerint nem földreform, hanem a katolikus magyarság ellehetetlenítése. Kéri XV. Benedeket, hogy próbálja ezt megakadályozni, vagy legalább arra rávenni a román illetékeseket, hogy a felosztásra kerülő katolikus egyházi javak csak az illető egyházmegyék földnélküli római katolikus hívei között legyenek szétosztva.

A hatodik pontban az oktatásüggyel foglalkoznak. Rámutatnak, hogy hiányzik a román javaslatból az új katolikus iskolák alapításának joga, amit már a párizsi konvenció is kimond. Kifogásolják, hogy csak az erdélyi és a szomszédos részek katolikus iskoláiról esik szó, és nem az összes kisebbségi iskolákról. Nem biztosítja továbbá a román javaslat az oktatás nyelvének szabadságát, amit már 1868-as magyar kisebbségi törvény biztosított a román iskoláknak a magyar állam akkori területén.

Az állami iskolák tanulmányi rendjéről se szól semmit a román konkordátum-javaslat, csupán általánosságban fogalmazza meg a katolikus egyházi iskolák igazgatási jogát és saját nyelvük használatát. Az a román követelés, hogy az állami iskolák tanulmányi rendjéhez alkalmazkodjanak a katolikusok iskolái is, azért sem elfogadható, mert ezzel a hagyományosan magas színtről visszaesne az iskolák művelődési színvonala. A párizsi konvenció 10. cikkelye csak annyit mond ki, hogy biztosítani kell a román nyelv tanítását, de mást nem, azaz a magyar, mint oktatási nyelv szabad használata megilleti a magyar iskolákat. Itt kell megemlíteni, hogy a korábban említett 1868-as nemzetiségi törvény értelmében az akkor többségi magyar nyelvet még tantárgyként sem kellett oktatni.

Sérelmes a katolikus magyarságnak az is, hogy a javaslat értelmében nem kapnak a magyar iskolák éves államsegélyt sem. A háború előtt a román iskolák részesültek államsegélyben, pedig a románság az adott időszakban jóval kevesebb adót fizetett be, mint a román impérium alá került magyarság. Azt, hogy az államsegély nem Románia belügye, a párizsi konvenció 10. cikkelye is mutatja. Eszerint a vallási kisebbségek a nevelési célokra az évi költségvetés terhére kapjanak segélyt. Aggodalmas továbbá, hogy a román kormány nem törekszik arra, sőt kifejezetten akadályozni igyekszik azt, hogy katolikus diákokat katolikus tanárok tanítsanak. Még a kántorjelöltek sem tanulhatnak magyar énekeket, hogy később a magyar híveknek magyarul énekelhessenek.

Ebben a pontban igyekeznek cáfolni azt az Erdély Romániához csatolását igazolni akaró román történelmi tévedést, amit a mai kor dákö-román kontinuitás néven emleget. Vagyis, hogy a román hivatalos propaganda állításával ellentétben, itt semmilyen visszacsatolásról nincs szó, mivel sohasem volt román fennhatóság alatt Erdély. Azt a gyakran emlegetett érvet, hogy már 1599-ben Mihály vajdának Erdély lakossága alattvalói esküt tett volna, azzal utasítják el, hogy amennyiben ez egyáltalában megtörtént volna, akkor is csak a magyar király helytartójának, és nem a havasalföldi vajdának szólhatott volna az eskü.

A hetedik pontban kéri a pápát, hogy az erdélyi katolikus autonómiát vegye védelmébe. Ez az intézmény akkor alakult ki, amikor a protestánsok többségben voltak Erdélyben, és a katolikus egyház léte veszélyben forgott. Ezt az autonómiát biztosította az 1918-as gyulafehérvári román népgyűlés és a párizsi konvenció 11. cikkelye is. Az erdélyi katolikus autonómiának van századok óta vagyona is, mely 27 293 hold szántó, erdő és legelő. Ebből a vagyonból építettek templomot, hajlékot a plébánosoknak, iskolákat, javadalmaztak belőle lelkészeket, tanítókat, oktattak belőle diákokat. Az ingatlanok túlnyomó részét 1919-ben kényszerbérletre parcellázták a románok, most pedig a kisajátítás van soron.

A nyolcadik pontban azokat a problémákat összegzik az erdélyi katolikusok képviselői, amik a román konkordátum javaslatból szerintük kimaradtak. Ilyen a katolikus szervezetek egyesülési, gyülekezési, tanácskozási és döntéshozatali jogának elismerésére, vagy az istentiszteletek rendjét a román hatóságok beavatkozásaitól védő rész hiánya. Nincs szó a templomépítés, díszítés, restauráció szabadságáról sem. Nélkülözniük kell a sajtótermékek írását és behozatalát engedélyező cikkelyt is. A katolikus sajtótermékek de facto ki vannak tiltva Erdélyből, míg például bolsevista lap, az Új Ember, megjelenhet. Nincs biztosítva az a joguk sem, hogy a külföldi katolikus szervezetekkel érintkezhessenek, vagy tagjaikká válhassanak. Nem említi a javaslat a vegyes rítusú házasságkötésre vonatkozó vitás kérdéseket sem. Mindezeket túl nem szól a tervezet a római katolikus vallásra való szabad áttérés jogának biztosításáról sem. Sem a katolikus egyházi személyek adózási immunitásának elvét sem a katolikus intézményeket, könyvtárakat, múzeumokat, temetőket, alapítványokat érintő 1918 előtt élvezett adókedvezményeket nem említi a tervezet. Végül az örmény és a görög–magyar szertartású gyülekezetek jogait se biztosítja ez a konkordátum-javaslat.

A memorandum záró része összegzi az erdélyi katolikusság impérium váltás utáni sérelmeit. Az új hatalom nem védi a katolikus iskolák szabadságát, sőt korlátozza azt, nem

tisztelt az egyház birtokjogát és közvetlenül is sanyargatja a katolikusokat. A román állam, illetve hatóságok, tevékenysége nincsenek összhangban sem az egyetemes egyház törvénykönyvének számos cikkelyével, sem a párizsi konvenció említett passzusával, de még az 1918 decemberi gyulafehérvári román népgyűlés határozataival sem. Hisz az utóbbi két dokumentumban ígértek olyan alapvető vallási, nyelvi, oktatási és tulajdoni szabadságot garantáló jogokat, amelyekre az erdélyi katolikusok a fenti pontokban hivatkoztak. A gyakorlatban azonban az ígéretek teljesítése elmaradt.

A befejezésben újra megszólítják a pápát, kérik segítsen megvédeni egyházukat a román ortodox egyház és állam fokozódó elnyomásától.

3. Kitekintés

Összességében tehát elmondható, hogy a román konkordátum-javaslat kifejezetten hátrányosan érintette a magyar katolikus közösséget, olyan törekvéseket láthatunk benne, amelyek szemben állnak a történelmi hagyományokkal, sőt az 1918-as gyulafehérvári pontokkal és az 1919-es kisebbségi szerződéssel is.

A két fent hivatkozott dokumentum, mint láttuk, teljes vallásszabadságot és belső autonómiát ígért minden egyháznak, így a római katolikusnak is. Itt kell megjegyeznünk, hogy a korábbi, az első pontot kivéve, törvénybe sem iktatták, az utóbbi pedig bekerült ugyan a román corpus jurisba 1920-ban, de a mindennapi gyakorlatban sohasem alkalmazták.

Az 1923-as alkotmány már mást mond. Nem kis ellentmondást jelez, hogy egyfelől az összes vallásfelekezeteknek egyenlő szabadságot és védelmet biztosít, másrészt viszont kijelenti, hogy az ortodox egyház az uralkodó egyház a Romániában, a görög-katolikus egyháznak pedig „*elsőbbsége van a többi felekezetek előtt.*”⁶

A román ortodox egyház szervezetéről szóló 1925-ös törvény⁷ úgy fogalmaz, hogy az ortodox egyház román egyház, amely uralkodó helyzetű az országban ortodox egyház jelentős földbirtokokat is kapott, sőt – más kedvezmények mellett – a többi egyházakhoz képest nagy előnyt jelentett a számukra, hogy az államsegélyt elsődlegesen a hívek száma alapján adták.

Az egyházak jogviszonyait a következő lépésben az 1928/1093. sz. vallásügyi törvény szabályozta. Itt már teljesen egyértelmű az egyházak és felekezetek közti, az erdélyi magyar hívekre kifejezetten hátrányos megkülönböztetés. Az egyházaknak öt csoportja különül el: az uralkodó ortodox egyház.; az elsőbbséggel rendelkező görög katolikus egyház. A magyar ajkú lakosság többségét magukban foglaló történelmi egyházak csoportja a következő a hierarchiában: idetartoznak a (latin, rutén, görög, és örmény szertartású) katolikus, a református, az evangélikus, az unitárius, az örmény és a zsidó egyházak. Ezt követi az elismert felekezetként egyedül számontartott baptista egyház. Végül a sort az el nem ismert felekezetek, nazarénusok, adventisták zárják.

Az 1921-ben újként aposztrofált agrártörvény gyakorlati következményeként az erdélyi római katolikus egyház 290 507 hold birtokából 13 040 hold maradt meg, azaz csupán 4,5%. Tudnunk kell, hogy itt az egyház oktatást szolgáló birtokairól is szó volt. Ráadásul a földek megváltási árát az 1908–1913-as időszak átlag árából számították ki, ami a háború utáni infláció miatt a tényleges értéknek alig 5%-át tette ki.

1920-tól egy olyan programot indított el a kormány, melynek céljával a román állami iskolák számának növelését és a felekezeti iskolák számának csökkentését tűzte ki. Csak a régi magyar felekezeti középiskolák kaptak államsegélyt. Az 1918 után létesített új egyházi intézmények nem. Megindult a felekezeti iskolák államosítása. A román egyházi iskolák után a magyar felekezeti intézmények számának erőszakos csökkentése következett. Az

államsegély megtagadása miatt szüntek meg a kisebb települések felekezeti iskolái, helyükbe kizárólag román tannyelvű állami tanintézetek létesültek. Ahol az „önkéntesség” látszatát sem sikerült fenntartani, ott nyers erőszakot alkalmaztak. A nyíltan magyar ellenes Onisifor Ghibu szerint 1919–1924 között összesen 8076 magyar tanügyi intézetet zárt be, tiltott el a működésétől vagy fosztott meg nyilvánossági jogától a román kormányzat.⁸

A végül hosszas viták és halogatások után 1927. május 10-én aláírt Konkordátum⁹ (amit a román törvényhozás csak az 1929. június 13-án cikkelyezett be) az erdélyi és az új államhatár menti püspökségeket az eredeti román állami szándéknak megfelelően a bukaresti római katolikus érsek fennhatósága alá rendelte. Ellentételezésként a Vatikán nem szüntette meg a váradi és csanádi (temesvári) egyházmegyéket. Az előbbit azonban egybeolvasztotta a szatmárral és engedélyezte az ötödik román görög katolikus püspökség felállítását. Így a görög és római katolikus püspökökből alakult tanácsban a román (görög-katolikus) püspökök kerültek többségbe. A magyar katolikusok birtokában levő állampapírokból ún. Patrimonium Sacrumot szerveztek, amelyet a konkordátum szerint a görög és római katolikusok közösen kezeltek. Így a magyar vagyon fölött is a románoknak lett a döntés joga.¹⁰

A konkordátumban elért eredményekkel egyes román szélsőséges politikai körök még így is elégedetlenek voltak.

A konkordátum nem rendezte az Erdélyi Római Katolikus Státus, az autonómia működésének kérdését.¹¹ Az intézmény elleni támadások tovább erősödtek. A román kormány külön tárgyalásokat folytatott ennek kapcsán a Szentszékkal. Ennek eredményeként született egy ún. Accord (Római Egyezmény). Ennek értelmében, az erdélyi Római Katolikus Státus megszűnt, és helyét a gyulafehérvári római katolikus püspökség Egyházmegyei Tanácsa foglalta el. Vagyona a gyulafehérvári egyházmegye kezelésébe került, jövedelmét vallásos, iskolai és nevelési célokra kellett ugyan felhasználni, de a bukaresti érsek felügyelete és a román állam ellenőrzése mellett.

Jegyzetek

¹ A kutatásokat az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok Posztdoktori Ösztöndíja (Pályázatszám: PD 76004 2008.) támogatta.

² Az erdélyi világi katolikusok memoranduma (1921): Az erdélyi világi katolikusok memoranduma az Apostoli Szentszékhez. In.: A román konkordátum-javaslat 1921. 84–104. old.

³ Az erdélyi világi katolikusok memoranduma 1921. 92. old.

⁴ Nagy Lajos (1944): A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár. 227–229. old.

⁵ Nagy Lajos (1944): 102–103. old.

⁶ Balogh Júlia (1996): Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928. Püski, Budapest. 42. old.

⁷ Szövegét – az eredeti francia és román nyelvből fordítva – közli az 1929. június 16-i Magyar Kisebbség, a 473–478. old.

⁸ Pál Gábor: Konkordátum és a katolikus magyarság. In: Magyar Kisebbség 1928. 18. sz. (szeptember 16.) 690–691. old.

⁹ A IX. cikk felsorolja azokat az egyházi szerveket, amelyeknek jogi személyiségük van, ezek között azonban nem említi a Státust.

¹⁰ A római tárgyalások kínos jelenetekkel zajlottak, a románok igyekeztek teljes mértékben kizárni a két magyar delegátust (Gyárfás Elemért és Balázs Andrást) a tárgyalásokból. Amikor az Egyezményt szövegét Balázs megismerte, sírva fakadt... Lásd Bíró Sándor (2002): Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 326. old.

¹¹ Nagy Lajos (1944): 227–229. old.